

SZÁSZ GÉZA

szaszgeza@gmail.com

egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar)

Statisztika-e az útleírás?

Is the travelogue statistics?

ABSTRACT

In the French philosophical works devoted to the theme of travel during the second half of the 18th century, we note the persistence of reflection on the questions to be asked of the inhabitants of the countries visited. Several times, models accompany him. This phenomenon is inseparable from the development of French statistical thought and the perceptible „exploratory fever” of the last years of the Ancien Régime. The study reconstructs the process going from Diderot’s propositions to Volney’s Statistical Questions and to the descriptive statistics initiatives of the Napoleonic era. As it turns out, lists of questions form the basis of observation and description each time. This provides us with a very important detail to understand the recognition processes of the turn of the 18th-19th centuries.

KEYWORDS:

travel writing, France, 18th-19th centuries, questions for travelers, statistics

DOI 10.14232/belv.2022.2.11

<https://doi.org/10.14232/belv.2022.2.11>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Szász Géza (2022): Statisztika-e az útleírás? *Belvedere Meridionale* vol. 34. no. 2. pp 160–172.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

KÖZELÍTÉS

Címadásunk és benne foglalt problémafelvetés információtörténeti szempontból való megközelítése első látásra talán kissé merésznek tűnhet, szeretnénk azonban hangsúlyozni azt, hogy az elmúlt bő húsz évben végzett kutatások, nevezetesen Magyarország francia forrásokban történő reprezentációjának vizsgálata során a statisztikai szempontokat is mérlegelő megközelítés többé-kevésbé elkerülte a kutatók figyelmét¹. Ugyanakkor a kérdés minden eddiginél célirányosabb tárgyalásával a korábban már publikált eredmények mellett is új megvilágításba helyezhetők az útleírás dokumentum-jellegéről és -értékéről eddig formált megállapítások.²

Vizsgálatunk kiindulópontját a francia felvilágosodás korának az utazással és az útleírással kapcsolatban megfogalmazott, a szakirodalom által a 20. század utolsó éveiben érdemben is tárgyalta percepciója jelenti.³ Eszerint Denis Diderot Hollandiai utazás című munkájával új megvilágításba kerül az útleírás: az útiélmények és benyomások (vagyis a kaland) heterogén, néha szervezetlen bemutatásából szigorú szempontok alapján megalkotott országleírássá kell válnia, elemezhető adatokat szolgáltatva. Noha ekkor még az adatok jellegét illetően inkább csak utalásokat találunk, egyértelművé válik egy másik elem: az utazónak előre összeállított kérdéssor alapján kell megszerveznie a bemutatásra kerülő információk beszerzését. Ez az újkeletű dokumentarista tradíció a 18. század utolsó éveiben és a 19. század elején követőkre talál a szellemi és politikai elit tagjai között, aminek talán legfontosabb eredménye a megfigyelési szempontok egységesítése, illetve a beszerzett és közölt adatok összemérhetősége lesz. S noha a politika és a közigazgatás végül a vártnál kevesebb figyelmet szentel a módszernek és az eredményeknek (egyesek egészen a 19. végéig feledésbe merülnek), ambíciózus intellektuális kísérletnek lehetünk tanúi: a forradalmi és napóleoni Franciaország igyekszik minél több ismeretet (ha úgy tetszik, adatot) felhalmozni saját magával és Európával kapcsolatban.⁴ A nyilvánvaló politikai, gazdasági, pénzügyi és igazgatási motivációk mellett a jelenségnek van „ideologikus” tartalma is: a világ megismerésének új, a forradalom által implikált politikai és külkapcsolati koncepcióba illeszkedő, általános érvényű eszközt kívánják megalkotni.

A tanulmány keretében vizsgált korpuszt alapvetően öt forrás alkotja: Diderot már említett műve mellett Horace-Bénédict de Saussure, Utazás az Alpokban című munkájának előszava, Constantin-François Volney statisztikai kérdőíve 1795-ből, Joseph-Marie de Gérando Módszertani észrevételei 1800-ból, valamint Marcel de Serres 1814-ben megjelent statisztikai leírása Ausztriáról. Vizsgálatuk révén támpontokat kapunk a – több esetben csak implicit módon létező – kérdéslisták kialakulásának és fejlődésének megértéséhez, illetve feltárul előttünk a 18-19. század fordulójának adatkultúrájának egy szelete.

¹ KÖVÉR 2016; SZÁSZ 2016; HOREL 2021.

² SZÁSZ 2016.

³ BOURGUET 1997.

⁴ BOURGUET 1989.

MEGFIGYELÉSI TANÁCSOK, AVAGY A „LISTA MÁMORA”

Amennyiben Diderot 1773-1774-es utazása által inspirált, a szerző által 1780-ban átdolgozott, de nyomtatásban csak 1784-ben bekövetkezett halála után megjelent Hollandiai Utazás című munkáját vesszük górcső alá,⁵ szembetűnő az útleírás addigi eljárás módjával történő szakítás: a fizikai értelemben is megvalósult utazás (és annak útvonala) csak a szöveg igen kis részében adja az útleírás keretét; inkább a korabeli Egyesült Tartományok fejezetekre tagolt bemutatását olvashatjuk. Ráadásul a műben nem az utazás kronológiája vagy útvonala a szöveg fő szervező eleme: a tartalmi elemeket illetően sokkal könnyebben tájékozódhatunk a fejezetcímek (pl. Az orvos vagy Az államférfi) segítségével.⁶ A mű formabontó és műfajalakító jellegével – az általa írottak alapján – teljesen tisztában lévő Diderot külön elméleti-módszertani bevezetőt illesztett kéziratára elé, melyben egyrészt felvázolja a *hasznos utazás* mibenlétét, illetve meghatározza, milyen megfigyelési és szövegalkotási eljárásokat kell követnie az utazónak, hogy munkája autentikus legyen, s ezzel véget lehessen vetni az útleírásokban közölt információk iránti – egyébként igen erőteljes – bizalmatlanságnak.⁷

Milyen adatfelvételt javasol Diderot? Amennyiben a szerző tanácsait követi, az utazónak immár nem is annyira a szemével kell megfigyelnie a bejárt vidéket, s még kevésbé útiélményeit, benyomásait összegezni. Felkészülten, az országról-vidékről addig hozzáférhető információk birtokában szakspecifikus kérdéseket kell feltenni a helyieknek, s a kapott válaszokat lejegyezni; majd a begyűjtött adatok alapján – ideális esetben – elfogulatlanul kell nyilatkozni az országról, annak földrajzi, gazdasági adottságairól, társadalmi és politikai életéről: „Nem kell sokáig egy helyben tartózkodnia, és sok tévedéstől is megkíméli magát, amennyiben a helyben lakó művelt és tapasztalt embereket kérdezi a megismerni kívánt dolgokról. A különböző társadalmi helyzetű emberekkel való beszélgetés néhány óra alatt több ismeretet nyújt, mintha tíz évig ugyanott tartózkodna és megfigyeléseket végezne. Az orvos elmondja a levegőről, a talajról, a vízről, a termőföld adományairól, a fémekről, az ásványokról, a növényekről, a családi életéről, az erkölcsökről, az étkezésről, az emberek jelleméről, vérmérsékletéről, szenvedélyeiről, bűneiről és betegségeiről mindazt, amit az államférfi nem is tud. Az államférfi viszont olyan ismereteket tud nyújtani a kormányzati rendszerről, melyeket hiába is kérdeznénk az orvostól.”⁸

Noha Diderot nem közöl konkrét kérdéssort, a bevezetőben szereplő ajánlásokból, illetve a mű főszövegének struktúrájából kikövetkeztethető az az elvárás, miszerint az utazó felkészülésének részét képezi olyan lista (ha tetszik kérdőív) megalkotása, melynek segítségével adekvát módon szerezhet be információkat. Eme implicit lista sajátossága, hogy nem általános érvényű – vagyis minden partner esetében felhasználható – kérdéseket tartalmaz, hanem a „célszemély” („interjúalany”) szaktudásához adaptálja azokat.

A „jó megfigyelés” kihívásához kapcsolódóan érdemes megemlítenünk Horace-Bénédict De Saussure francia-svájci természettudós Alpokban tett utazásait összegző könyvének előljáró beszédét. Az először 1779-ben (tehát még Diderot életében, a Hollandiai utazás kiadását megelőzően) megjelent, magvas történeti és erkölcsfilozófiai fejtegetéseket is tartalmazó írás tartalmaz

⁵ GELLÉRI 2016.

⁶ KOVÁCS 2009.

⁷ DIDEROT 2013.

⁸ DIDEROT 2013. 100. (A tanulmányban szereplő valamennyi idézet a saját fordításunk.)

egy, az utazás során elvégzendő feladatokra vonatkozó utalást: „Elővigyázatosságból (és – azt hiszem – igen hasznos módon) minden utazás esetében elkészítettem az utazás céljául szolgáló kutatások rendszeres és részletes menetrendjét. Mivel a geológus általában utazás közben végzi megfigyeléseit és vizsgálódásait, a legkisebb figyelmetlenség esetleg örökre megfoszthatja egy-egy érdekes dologtól. Ám még ha figyel is, oly sok és változatos dologgal kell foglalkoznia, hogy abból egy-egy könnyen elmaradhat. Így például egy fontosnak tűnő megfigyelés leköti teljes figyelmét, s elfeledteti vele a többi. Máskor a rossz idő elkedvetleníti, a fáradtság miatt gondolatai máshol kalandoznak, s a mindebből következő hanyagság később megbánást szül, s gyakran arra kényszerülünk, hogy visszaforduljunk. Ehelyett elég időnként egy-egy pillantást vetni a tennivalók listájára, s egyből eszünkbe jut az összes elvégzendő kutatás. Tennivalóim először szűk körű listája gondolkodásom fejlődésével párhuzamosan kitágult és tökéletesebbé is vált.”⁹

Noha Saussure még nem a *lista* („liste”), hanem a francia nyelvben az előbbinél néhány évtizeddel (1535 vs. 1567) korábban meghonosodott – és tudóshoz egyébként is jobban illő - *teendők* („agenda”) szót használja, a hozzá fűzött kommentár egyértelművé teszi, hogy ezt a checklist (csúnya magyarsággal: „csekklista”) jelentésével ruházhatjuk fel. Sajnálatos módon a szerző nem közli ezt a listát.

Az előbb említett, minden újszerűségük mellett is erőteljes kutatói dedukcióra kényszerítő munkáknál jóval nyilvánvalóbb Constantin-François Volney 1795-ös kérdéssorának statisztikai és uniformizált jellege. Ráadásul ezt teljes terjedelmében ismerjük is.¹⁰

A Direktórium korában fontos oktatás- és kultúrpolitikai beosztásokat is betöltő, sokoldalú műveltséggel és komoly utazói és útleírói múlttal is rendelkező Volney a francia külügyminisztérium felkérésére készítette el utazási segédletét. A munka előszavában jelzi, hogy az nem teljesen saját alkotás, hanem Berchtold Lipót osztrák gróf és híres filantróp 1789-ben Londonban angol nyelven megjelent – és univerzális utazási segédletnek szánt – kérdéssorának¹¹ átdolgozott változata. Miért vált szükségessé külön kérdéssor elkészítése francia használatra, és mi volt, mi lehetett a francia külpolitika irányítóinak célja egy ilyen segédlet elkészítésével? Ismét az előszó tanúsága szerint Franciaország külhoni képviselőit (ágenseit) kívánták ezzel segíteni, hiszen ők feladatuk kapták, hogy a kötelező teendők ellátása mellett statisztikai szempontok mentén térképezzék fel az állomáshelyükül szolgáló országokat, mégpedig azok bejárása révén. A kőztársasági kormány pedig gondot fordított arra, hogy az utazók ne a saját elképzeléseik szerint összeállított (és így szükségszerűen heterogén eredményhez vezető) kérdésekre, hanem egy központi kidolgozott és egységesített kérdéssorra kapott válaszok segítségével mutassák be az adott országot. A kérdések egységesítése magától értetődően együtt jár az országleírások struktúrájának uniformizálásával, ami nagy mértékben megkönnyíti az adatok kezelését. A mű statisztikai jellegét és inspirációját már címe is jelzi: *Questions de statistique à l'usage des voyageurs*.

Milyen természetű kérdéseket kellett feltenni? A kérdéssor áttekintése és a kérdések csoportosítása felvilágosítást ad arra nézve is, hogy a Direktórium kormányának információéhségét milyen típusú felvilágosításokkal lehetett csillapítani, illetve, hogy a kor francia statisztikai gondolkodása számára mi számított lényeges adatnak.¹²

⁹ SAUSSURE 1998. 31–32.

¹⁰ VOLNEY 1989.

¹¹ GELLÉRI 2016.

¹² HORVÁTH 1981.

Volney 135 kérdést sorol fel, melyeket két nagy csoportra oszt. Amennyiben a ma használatos fogalmak szerint kívánjuk ezeket értelmezni, az első nagy egység leginkább a természet-földrajzi jellemzőkkel foglalkozik (pl. éghajlat, ásványkincsek), míg a másodikat a gazdaság- és társadalomföldrajzi tényezőknek szenteli a szerző. A mai olvasó szemének némileg meglepő módon mindkét szekció megnevezése tartalmazza a „politikai” jelzőt (État politique du pays; État politique).

A szekciókon belül az azonos problémakört érintő kérdések önálló fejezetet kapnak. Így az első szekcióban vannak a földrajzi elhelyezkedést, az éghajlatot, a talajfajtákat, a természeti kincseket (*Situation géographique; Climat, c'est-à-dire état du ciel; Etat du sol; Produits naturels*) tárgyaló fejezetek, míg a másodikban a népességgel, a mezőgazdasággal, az iparral, a kereskedelemmel, illetve a kormányzattal és a közigazgatással foglalkozók (*Population; Agriculture; Industrie; Commerce; Gouvernement et Administration*).¹³ Jóllehet hely hiányában nem tudjuk felsorolni valamenyi kérdést, néhányat azért megemlítenünk, hogy érzékeltessük, miként építi be a szerző a statisztikai kérdéssorba a felvilágosodás korának különféle (filozófiai, politikai vagy éppen természettudományos) diskurzusait. Az első kérdések a földrajzi helyzetmeghatározáshoz és az ország elhelyezkedésének felméréséhez szükségesek („1. Milyen szélességi fokon található az ország? 2. Milyen hosszúsági fokon található? 3. Mi határolja különböző oldalait? Hány négyzetmérföldet tesz ki területe?”).¹⁴ Ezeket követik a havi és napi hőingadozással, az urakodó széljárással, a csapadék eloszlásával, majd pedig a földfelszín sajátosságaival (hegyek, síkságok), illetve a természeti kincsekkel (ásványok, növény- és állatfajok) foglalkozók.¹⁵

A szinte a földrajzkönyvet (illetve a korabeli enciklopédiák anyagát) felmondó szekciónál némileg érdekesítőbbnek ígérkezik a második nagy egység; már csupán azért is, mert ennek tárgyát az ország lakossága, vagyis az ott élő emberek (egészen pontosan szokásaik, gazdasági tevékenységük, és politikai szerveződéseik) alkotják. Vélhetően Volney is így gondolta, hiszen a kérdések kétharmada ebben a részben található. Amennyiben a súlyponti fejezeteket kívánjuk meghatározni, azt látjuk, hogy a mezőgazdasággal (37 kérdés), illetve a kormányzattal és a közigazgatással (26 kérdés) foglalkozó fejezetek együtt csaknem a teljes kérdéssor felét teszik ki, miközben az első szekcióban mindösszesen 44 kérdés szerepel.¹⁶

A mezőgazdasággal kapcsolatos kérdések túlsúlya érthető, hiszen a még a jócskán az ipari forradalom kezdete előtt álló Franciorszámban ez volt a domináns termelési ág, és a kor lejelentősebb gazdaságelméleti irányzata, a fiziokratizmus is a mezőgazdaságot jelölte meg az anyagi gyarapodás elsődleges forrásaként.

Amennyiben a társadalom berendezkedésével és működésével kapcsolatos kérdéseket vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az utazók gyakorlatilag az élet minden területéről kötelesek voltak információt szállítani. A „Népesség” (*Population*) című fejezetben a „szorosabban vett” demográfiai jellegű kérdések (lélekszám, népsűrűség, területi megoszlás) mellett a jellemző attitűdökre vonatkozóak is szerepelnek. Így például a 48. számú kérdés azt tudakolja, hogy a helyiek milyen italokat fogyasztanak, s vajon hajlamosak-e a lerészegedésre, az 52. számú kérdés pedig a ma már inkább az egyénre vonatkozó jegyeket vizsgál. („Melyek

¹³ VOLNEY 1989. 669–679.

¹⁴ VOLNEY 1989. 669.

¹⁵ VOLNEY 1989.

¹⁶ VOLNEY 1989.

a legszembetűnőbb erkölcsi jellemzőik? Élénkek avagy lassúak? Éleselméjűek vagy fafejűek? Hallgatagok vagy beszédesek?”¹⁷⁾

Mivel magyarázható a kérdéssor összetettsége? Mindenekelőtt azzal, hogy a felvilágosodás eszméin nevelkedett és az Ideológusok¹⁸ társadalomformálásba vetett hitével átítatott Volney az embert csakis a társadalmon keresztül volt hajlandó vizsgálni. Másfelől viszont – és Volney egyéb írásai is alátámasztják ezt a megállapítást – az útleírásokkal és más útbeszámolókkal kapcsolatos elvárások immár elfogadhatatlannak tartják a pusztán az érdekességeket egybegyűjtő útleírói gyakorlatot, s a kor egyre inkább az idegen népek és civilizációk megismerésének (egyik) eszközeként kezeli az útleírást, amelynek komoly társadalomismereti és statisztikai elvárásoknak kell megfelelnie.

E jelenség ugyanakkor nem tekinthető teljes mértékben előzmény nélkülinek. Noha a jelen tanulmány keretében nem nyílik lehetőség minden forrástípus bevonására, itt jelezzük, hogy a szigorú szempontok alapján történő országleírás kritériumai akár a 18. századi egyik legkedveltebb műfaja, a történeti-geográfiai szótárak¹⁹ által használt módszertani elemek adaptálásának is tekinthetők.

A történeti kontextust talán még tovább árnyalja, ha belegondolunk: Volney kérdéssora szintén Napóleon egyiptomi expedíciójának előestéjén jelent meg. A korábban szintén közel-keleti útra vállalkozó, s arról útleírást is közreadó szerző egy másik francia, Claude Étienne Savary 1776-os egyiptomi útjának leírását bírálva azt is jelezte, hogy az írói fantáziát alá kell rendelni a adatokkal alátámasztható információk közvetítésének. Ugyanakkor a magyar szakirodalomban Kövér Lajos által tárgyalt Savary is már úgy foglalt állást, hogy az utazónak kellő följajzi ismeretek birtokába kell elindulnia. Az Egyiptomba átkelő francia hadsereget pedig már jelentős létszámú tudós is kiegészítette, akik számára például kötelező volt – pontos olvasmánylista alapján – az előzetes tájékozódás.²⁰

Ezt a koncepciót az Európán kívüli, írásbeliséggel nem rendelkező népekre hivatott kiterjeszteni Joseph-Marie de Gérando báró 1800-ban megjelent értekezése. Jóllehet a magyar fül számára leginkább unokaöccse, a Teleki Emma grófnővel összeházasodó, Erdélyben letelepedő, majd a magyar szabadságharc franciaországi propagátoraként működő Auguste de Gérando neve cseng ismerősen, a Madame de Stael baráti köréhez tartozó báró maga is szerepet vállalt a századvég francia szellemi életében, jóllehet ennek szellemi hozadéka máig vita tárgyát képezi.²¹

A kérdéses munka egy, a Konzulátus korának elején Óceániába induló francia expedíció kutatómunkájának segédletként készült el, több embertani reflexióval együtt.²²

De Gérando – a korban elterjedt szokást követve – a korábbi útleírók hibáinak felsorolásával kezdi munkáját. Meglátása szerint a valóságot elferdítő beszámolók létrejöttének elsődleges oka – a hiányos feljegyzések, illetve túl rövid helyszínen való tartózkodás mellett – az volt, hogy „nem állt rendelkezésükre jól kidolgozott táblázat, amelybe rögzíthették volna észrevételeiket”,

¹⁷ VOLNEY 1989. 673.

¹⁸ DELON – MAUZI – MENANT 1998; DIDIER 1992; BOWMAN 1993.

¹⁹ KÖVÉR 2012.

²⁰ KÖVÉR 2021.

²¹ CHAPPEY 2002.

²² COPANS – JANIN 1978.

csak a külső jegyeket vizsgálták, túl szűk volt a felvételi minta, megfigyeléseiket rossz sorrendben vagy éppen minden sorrend nélkül végezték, európai analógiákkal éltek, illetve nem állt rendelkezésükre megfelelő kommunikációs eszköz (vagyis nem ismerték a helyiek által beszélt nyelvet). Ezt követi az általa a természeti népek megismeréséhez szükséges megfigyelési szempontok felsorolása.²³

Csakúgy, mint Volney munkájában, a rendkívük részletes instrukciókat két nagy egységbe csoportosítva olvashatjuk. Az elsőbe a „vadak” (*les sauvages*) nyelvvel kapcsolatos megjegyzések tartoznak (*Signes des sauvages*), míg a másodikban néphez tartozó egyedek kulturális antropológiai vizsgálati szempontjai találhatók (*État des sauvages et d’abord de l’individu*).²⁴

Ez utóbbi kérdéskör első elemeként az utazónak fel kell tárnia a „materális” életkörülményeket (éghajlat, táplálkozás, testkelt, gyakrabban előforduló betegségek),²⁵ s ezek után tanulmányozható az „egyen mint erkölcsi és szellemi lény” (érzések, fogalmak, véleményalkotás, vallás)²⁶, valamint – és elsősorban – „a vadak társadalmi élete” (*le sauvage dans la société*), vagyis a család, a férfiak és nők közötti viszony, a szemérem (*les lois de la pudeur*), a szerelem és a házasság, a válás, a többnejűség, a gyermekek erkölcsi nevelése, a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyok, a szórakozás, a népesség, a hazaszeretet, illetve a vallási szertartások.²⁷ A már korábbról is ismert statisztikai kérdések itt kiegészülnek egy korábban ismeretlen szemponttal, ugyanis az utolsó fejezetet alkotó megfigyelési tanácsok célja az írásbeliséggel nem rendelkező népek esetén „a legnehezebben beszerezhető” ismeretek kinyerése, vagyis a „néphagyomány” (a történelem részletei), melyek leginkább a nép eredetével, vándorlásával, az őt ért külső támadásokkal kapcsolatosak. E kérdéskör kapcsán az értekezés szerzője felhívja az utazó figyelmét, hogy könnyen előfordulhat, hogy csak homályos utalásokkal („des récits bien vagues”) fog találkozni.²⁸

De Gérando instrukcióinak sorát azzal a kéréssel zárja, hogy az utazók a „vademberekből” több egyedet, lehetőleg mindkét nembeli gyerekeket vagy kamaszokat, illetve egy egész családot hozzanak magukkal Franciaországba. A már a 16. század elején is ismert – és a természettudományok területén máig bevett – mintagyűjtési eljárásnak ezúttal nem az lenne a fő célja, hogy így bizonyítsák a felfedezés tényét az otthoni közönség (a „megrendelő”) előtt, hanem inkább az, hogy így a hazai kutatók közelről tanulmányozhassák a „primitív” emberek viselkedését és társadalmi szokásaikat.²⁹

²³ DE GÉRANDO 1978.

²⁴ DE GÉRANDO 1978. 137–169.

²⁵ DE GÉRANDO 1978. 145–148.

²⁶ DE GÉRANDO 1978. 149–155.

²⁷ DE GÉRANDO 1978. 155–165.

²⁸ DE GÉRANDO 1978. 166.

²⁹ DE GÉRANDO 1978.

„ESETTANULMÁNY”

A fentiek ismeretében szinte természetesen felvetődik a kérdés: mindezen elméleti-módszertani eredmények jártak-e gyakorlati haszonnal? Azaz: találunk-e olyan országleírást, amely tartalmában vagy szerkezetében érdemben reflektál a Volney vagy De Gérando által megfogalmazott elvárásokra?

Válaszunk tulajdonképpen – nagyobb meglepetés nélkül – lehet igen. A körülmények tisztázásához azonban elkerülhetetlen az utazás és a statisztikai adatgyűjtés 18. század végi francia „divatjának” legalábbis alapszintű ismerete.

Marie-Noëlle Bourguet francia kutató 1989-ben megjelent monográfiájában részletesen foglalkozik a francia „országleírás” jelenségével. Eszerint az *ancien régime* utolsó éveitől már érzékelhető „felfedezési láz” (*fièvre exploratrice*) Bonaparte Napóleon Konzulátusának idején találkozunk az ország pontos ismeretét hatalomgyakorlási és fiskális szempontok miatt igénylő állami szándékkal. Ennek legfontosabb kifejeződése a forradalom által létrehozott megyerendszeren belül a közigazgatási egységek pontos leírása, melyet a 1800-ban létrehozott prefektusi funkció ellátói kaptak feladatul, s részükre a Jean-Antoine Chaptal által vezetett belügyminisztérium igyekezett egységes szempontrendszerrel kidolgozni. Utazás és statisztika már csak azért is egybekapcsolódik, mert a prefektusnak gyakorlatilag be kell járnia az általa igazgatott *département*-t, s így első kézből tájékozódva bemutatnia azt. Az eredmény – éppen a prefektusok eltérő felkészültsége és hozzáállása miatt – igen heterogén, s az eredmények országos szintű feldolgozása – vagyis a Nemzet bemutatása a helyi adatok alapján – torzóban marad, a kezdeményezés a Császárság korára kifulladás.³⁰

Ugyanakkor éppen a Császárság korában, az európai francia hegemonia idején figyelhetünk meg egy újabb törekvést, melynek kezdeményezője szintén az államigazgatás felső vezetése. Olybá tűnik, mintha – némileg Volney alapvetését újragondolva – érdemben foglalkoznának a külső országok statisztikai igényű bemutatásával. Ennek oka szinte nyilvánvaló: miután Európa jelentős része francia ellenőrzés alá került, az új területek kormányzásához szükségeltetett azok átfogó és minden részletre kiterjedő leírása. Ehhez az irányzathoz tartozik a magyar kutatásban egészen a múlt század végéig mellőzött szerző, Marcel de Serres országleírása.

Pierre-Marcel-Toussaint de Serres (1782-1862) jogi és természettudományi tanulmányokat követően igazságügyi tisztviselőként és természettudósként is komoly teljesítményt nyújtott. Így az 1809-es schönbrunni békét³¹ követően Napóleon őt bízta meg a Francia Császársághoz csatolt dalmát és illír provinciák közigazgatásának és igazságszolgáltatásának megszervezésével, majd Franciaországba való visszatérte (1814) után előbb a montpellier-i fellebbviteli bíróság tanácsosa, majd a helyi egyetem természettudományi karán a földtan és az általános természetrajz professzora lett. Jóllehet igazán komoly saját eredményei nem voltak, igen sok publikációja jelent meg, s 1820-tól egészen haláláig a dél-franciaországi tudományos élet meghatározó személyiségének számított.

Egyetlen nem kizárólag a természettudományokhoz kapcsolódó műve, a *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire* címet viselő négykötetes munka 1814-ben jelent meg Párizsban, ám a helyszíni adatgyűjtés Napóleon 1809-es hadjáratától egészen

³⁰ BOURGUET 1989; BOURGUIÈRE 2000.

³¹ SZÁSZ 1992.

az 1810-es év végéig folyt.³² A szerző már az előszóban leszögezi, hogy célja „az Ausztriát igazgató franciák felvilágosításokkal való kiszolgálása” volt.³³

Hogyan, merre, milyen módszerrel folyt az adatgyűjtés? Minderről a szerző maga vall: feladata teljesítése érdekében Bécsbe költözött (és nem is nagyon mozdult ki a császárvárosból), s minden alkalmat megragadott, hogy ismereteit gyarapítsa. Így utánanézett mindannak, amit addig az országról, jegyzeteket készített, s találkozott tudósokkal és tanult emberekkel éppúgy, mint politikusokkal. Külön meg is köszöni az osztrák kormány tagjainak segítségét, illetve jelzi, hogy a francia hadak által megszállt területekről kapta a legértékesebb információkat, ami arra utal, hogy rendelkezésére álltak mind a helyi, mind a francia katonai felderítés által szolgáltatott adatok. Mindez egyértelművé teszi, hogy megbízatása – ahogy azt mondani szokás – a legmagasabb helyről jött.

A bevallottan a korábbi szerzőktől is merítő, teljességre törekvő munka eredménye az akkor még csak pár éve létező Osztrák Császárság igen alapos leírása (benne Magyarországgal). A szerző valóban minden olyan ismeretet közread, ami a leendő adminisztráció számára lényeges lehet, a talajfajtáktól kezdve a mértékegységeken, a vallási sokszínűségeken, a birodalomhoz tartozó népek szokásain keresztül egészen a magyar városok földrajzi koordinátáig.

Amennyiben a mű szerkezeti felépítését vesszük górcső alá, azt látjuk, hogy a cél a közigazgatási szakemberek és döntéshozók minél jobb kiszolgálása. Erre utalnak a fejezetcímek is: „Általános megjegyzések Ausztria kiterjedéséről, természeti adottságairól és népességéről”; „Általános megjegyzések a kormányzatról, az iparról és a kereskedelemről”; „Ausztria különböző tartományainak statisztikája”. Az egyes tartományokat bemutatva értekeznek a földrajzi elhelyezkedésről és a népességről, „az ország jellegéről”, az ásványkincsekről, az iparról és a kormányzatról, illetve – zárásként – a területi felosztásról. (Ilyen például Magyarországon vagy Erdélyben a vármegyrendszer.)

Noha a szerző nem tesz erre vonatkozó utalást, Volney fentebb ismertetett munkája nyilvánvalóan befolyásolta Marcel de Serres-t. A hatás még kézzelfoghatóbbá válik, ha részletesebben elemezzük Marcel de Serres munkájának szerkezetét és tartalmi elemeit. Az Osztrák Birodalom politikai súlyával, kiterjedésével és népességével kapcsolatos megfigyeléseknek szentelt első rész fejezetcímei (ezek listáját mellékletben közöljük) gyakorlatilag kivétel nélkül Volney kérdéseire reflektálnak, s az egyes országrészek bemutatása is ezt az eljárást alkalmazza. A mű stílusában pedig az esztétikum keresésének még szándékát sem fedezhetjük fel.³⁴

KÖVETKEZTETÉSEK

Visszatérve a címben is feltett kérdéshez, nyugodtan kijelenthetjük: az utazás és a statisztikai felmérési eljárások igen szoros kapcsolatba kerültek a 18-19. század fordulóján. Ennek a kölcsönhatásnak köszönhetően az útleírás műfajának belső diverzifikációja többek között az országstatisztikák *Voyage* címszó alatti közreadását is lehetővé tette. Ugyanakkor ez nem jelentette a műfaj teljes átalakulását, hanem inkább elágazást alkotott. S noha a 19. század első

³² SERRES 1814.

³³ SERRES 1814. I. I–VI.

³⁴ SERRES 1814.

felének útleírói nem feltétlenül vették át a teljes módszert (s a „lista mámora” sem mindig érezhető náluk), az utazás élményein és impresszióin túlmutató országbemutató kvázi követelménnyé vált, s az 1830-as, 1840-es években Magyarországról megjelent jelentősebb útleírások mindegyike eleget is tett ennek.³⁵

FELHASZNÁLT IRODALOM

BOURGUET MARIE–NOELLE (1989): *Déchiffrer la France*. La statistique départementale à l'époque napoléonienne. Paris, Éditions des archives contemporaines.

BOURGUET, MARIE–NOELLE (1997): Voyages et voyageurs. In Delon Michel (dir.): *Dictionnaire européen des Lumières*. Paris, Presses Universitaires de France. 1092–1095.

BOURGUIÈRE ANDRÉ (2000): La centralisation monarchique et la naissance des sciences sociales. Voyageurs et statisticiens à la recherche de la France à la fin du 18e siècle. *Annales*. T. 55. 199–218.

BOWMAN PAUL (1993): Les Idéologues. In Hollier Denis (dir.): *De la littérature française*. Paris, Bordas. 563-569.

CHAPPEY JEAN–LUC (2002): *La Société des Observateurs de l'Homme (1799–1804)*. Des anthropologues au temps de Bonaparte. Paris, Société des Études Robespierriennes.

COPANS JEAN – JANIN JEAN (1978): *Aux origines de l'anthropologie française*. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme. Paris, Sycomore.

DELON MICHEL – MAUZI ROBERT – MENANT SYLVAIN (1998): *Histoire de la littérature française, de l'Encyclopédie aux Méditations*. Paris, Arthaud.

DÉMIDOFF ANATOLE (1840): *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie, et la Moldavie exécuté en 1837*. Paris, E. Bourdin.

DIDEROT DENIS (2013): Hollandiai utazás – Elöljáró beszéd. In Kovács Eszter – Penke Olga – Szász Géza (szerk.): *Denis Diderot. Esztétika, politika, filozófia*. Budapest, L'Harmattan. 99–102.

DIDIER Béatrice (1992): *La littérature française sous le Consulat et l'Empire*. Paris, Presses Universitaires de France.

GELLÉRI Gábor (2016): *Philosophies du voyage*. Visiter l'Angleterre aux 17e–18e siècles. Oxford, Voltaire Foundation.

GÉRANDE JOSEPH–MARIE (1978): Considérations sur les diverses méthodes à suivre dans l'observation des peuples sauvages. In Copans Jean – Janin Jean (dir.) *Aux origines de l'anthropologie française. Les Mémoires de la Société des Observateurs de l'Homme*. Paris, Sycomore. 127–169.

HOREL CATHERINE (2021): *Francia utazók Magyarországon 1818–1910*. Budapest, Kossuth.

³⁵ MARMONT 1837; DÉMIDOFF 1840; THOUVENEL 1840; MARMIER 1846.

HORVÁTH RÓBERT (1981): Le Développement de l'École de Statistique Descriptive Allemande: une synthèse de l'histoire scientifique en statistique. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica*. Tomus XXVIII. Fasc. 7.

KOVÁCS ESZTER (2009): *Az utazás szerepe és kritikája Diderot fiktív, filozófiai és politikai műveiben*. Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó.

KÖVÉR LAJOS (2012): Egy elfelejtett nagyszótár magyarságképe. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus CXXXIV. 37–55.

KÖVÉR LAJOS (2016): *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie, 1565–1804*. Szeged, JATEPress.

KÖVÉR LAJOS (2021): Bonaparte Napóleon közel-keleti expedíciója a vágyak egzotikuma és a valóság tükrében, avagy Egyiptom három Savary olvasatában. *Aetas* 36. évf. 2. sz. 5–18.

MARMIER XAVIER (1846): *Du Rhin au Nil*. I. Paris, A. Bertrand.

MARMONT AUGUSTE-FRÉDÉRIC (1837): *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*. I–IV. Paris, Ladvocat.

SAUSSURE, HORACE-Bénédict (1998): *Voyages dans les Alpes*. Discours préliminaire. Genève, Minizoé.

SERRES MARCEL (1814): *Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire*. I–IV. Paris, Arthus Bertrand.

SZÁSZ ERZSÉBET (1992): *A schönbrunni béke*. Szeged, JATE Történelem Diákkör.

SZÁSZ Géza (2016): *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, JATEPress.

VOLNEY CONSTANTIN-FRANÇOIS (1989): *Questions de statistique à l'usage des voyageurs*. In Volney, Constantin-François: *Œuvres*. I. Paris, Fayard. 663–679.

MELLÉKLET:**MARCEL DE SERRES ORSZÁGLEÍRÁSÁNAK FEJEZETCÍMEI³⁶**

Étendue de l'empire d'Autriche, depuis l'époque de sa formation jusqu'à nos jours. [Ausztria területe a kezdetektől napjainkig.]

Comparaison de son étendue actuelle avec sa population. [Jelenlegi népsűrűség.]

Des habitans de l'Autriche et des races principales qu'on y observe. [Ausztria lakosai és a főbb etnikumok.]

De l'aspect physique. [Természetföldrajzi jellemzők.]

Inégalité du sol. [A földfelszín változatossága.]

Influence de ces inégalités sur le climat et les habitans. [E változatosság hatása az éghajlatra és a lakosságra.]

Du gouvernement et des institutions politiques. [A kormányzat és a politikai intézményrendszer.]

Constitutions de l'état. [Az államalkotó tényezők.]

Lois fondamentales de l'Empire. [A Birodalom sarkallatos törvényei.]

De la forme du gouvernement. [A kormányzat.]

De la prestation d'hommage. [A hűségeskü.]

Du couronnement. [A koronázási szertartás.]

De la majorité et de la tutelle du souverain. [Az uralkodó nagykorúsítása és gyámság alá helyezése.]

Du pouvoir de l'empereur. [A császári hatalom.]

Des droits de l'empereur. [A császári jogok.]

Des états de la diète. [Az országgyűlés rendjei.]

Des états du royaume de Hongrie et de Transylvanie. [A magyar és erdélyi rendek.]

De l'ensemble du gouvernement de l'Autriche. [Ausztria egészének kormányzása.]

État militaire. [A hadviselés.]

Lois judiciaires. [Az igazságszolgáltatás.]

Code civil. [A polgári törvénykönyv.]

Code criminel. [A büntető törvénykönyv.]

État des finances en Autriche. [Ausztria pénzügyi állapota.]

Contributions directes et indirectes. [Közvetlen és közvetett adók.]

Manière de les établir. [Az adókiivetés rendje.]

Religion des Habitans de l'Autriche. [Ausztria lakosainak vallási megoszlása.]

Sectes diverses. [A vallási felekezetek.]

Instruction publique. [Közoktatás.]

Établissements où elle est répandue. [A közoktatási intézmények.]

État des manufactures et du commerce en Autriche. [Manufaktúrák és kereskedelem Ausztriában.]

Industrie manufacturière. [A manufaktúrák.]

Toiles de lin et de coton. [Len és gyapotszövés.]

Draps. [Posztóipar.]

Soies. [Selyemipar.]

³⁶ SERRES 1814. I. 1–525. (Az általunk szögletes zárójelben megadott fordítás a fogalmi ekvivalenciát követi.)

- Cuivres.* [Rézművesség.]
Instrumens en fer. [Vasból készített eszközök.]
Verres et ciseaux. [Űveg- és ollógyártás.]
Porcelaine. [Porcelánipar.]
Relations commerciales. [Kereskedelmi kapcsolatok.]
Exportations. [Kivitel.]
Importations. [Behozatal.]
Routes. [Az utak.]
Canaux. [A csatornák.]
Mesures. [Mértékegységek.]
Monnoies. [Pénznmek.]
Mesures de longueur. [Hosszmértékek.]
Mesures de solidité. [A szilárdság mérése.]
Mesures de capacité. [Űrmértékek.]
Poids. [Súlymértékek.]
Monnoies. [Pénzek.]
Des productions naturelles. [Természeti kincsek.]
Productions minérales. [Ásványkincsek.]
Mines métallurgiques. [Fémányászat.]
Productions végétales. [Növények.]
Progrès de la culture du sol. [A földművelés fejlődése.]
Productions animales. [Állatok.]
Éducation des bestiaux. [Állattenyésztés.]